

حکمرانی و آینده‌نگری مؤمنانه

از منظر سوره مجادله

نویسندگان:

مهدی احمدیان

محمد مهدی دلفقارزاده

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

تهران - ۱۳۹۸

سرشناسه	احمدیان، مهدی، ۱۳۶۵ -
عنوان و نام پدیدآور	حکمرانی و آینده‌نگری مؤمنانه (از منظر سوره مجادله) / نویسندگان مهدی احمدیان، محمد مهدی دولفقارزاده.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی، انتشارات، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	۱۶۸ ص.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۶۳۵-۶۸-۶
وضعیت فهرست نویسی	لیبا
یادداشت	کتابنامه: ص ۱۶۸.
موضوع	قرآن. سوره مجادله
موضوع	آینده‌پژوهی -- جنبه‌های قرآنی
موضوع	Forecasting -- Study and teaching -- Qur'anic teaching
موضوع	آینده‌نگری اجتماعی -- جنبه‌های قرآنی
موضوع	Social prediction -- Qur'anic teaching
شناسه اقروده	دولفقارزاده، محمد مهدی، ۱۳۶۱ -
شناسه اقروده	دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، انتشارات
زده بندی کنگره	BP۱۰۳۸۵۲
زده بندی دیوبس	۳۹۷/۱۸
شماره کتابشناسی ملی	۵۷۰۷۳۳۲

حکمرانی و آینده‌نگری مؤمنانه

از منظر سوره مجادله

تألیف: مهدی احمدیان، محمد مهدی دولفقارزاده

ویراستار ادبی: سمیه سلیمان - رضا خدایی

ناظر ویراستاری: مرتضی چشمه‌نور

صفحه‌آرا: محمد یوسفی

طراح جلد: زهرا مهدوی

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۸

ناشر: انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۵۰۰۰۰ ریال

همه حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است.

انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

نشانی انتشارات: تهران، ضلع شمالی بزرگراه شهید بابایی، بعد از اتوبان هنگام،

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی

نشانی اینترنتی:

تلفن: ۲۲۹۷۰۳۴۳

www.sndu.ac.ir

فهرست مطالب

پیش گفتار: قرآن قرآن است	۱۱
فصل اول فصل بندی و موضوع شناسی	۱۹
۱-۱. مروری بر فصل ها و موضوع های مطرح در سوره مجادله	۲۱
۲-۱. ویژگی های حزب الشیطان از دیدگاه سوره مجادله	۳۰
۳-۱. ویژگی های قوم حزب الله از دیدگاه سوره مجادله	۳۳
۴-۱. موضوع مشترک میان فصل های سوره مجادله	۳۶
۵-۱. موضوع سوره «مجادله» یا «مجادله»؟	۴۰
فصل دوم تأمل در برخی مفاهیم نگرش ساز سوره مجادله	۴۳
۱-۲. دقت در معنای عبارت «الَّذِينَ يُؤَدُّونَ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ» در سوره مجادله	۴۳
۲-۲. معنای پیشنهادی سوره مجادله برای واژه نجوا	۴۹
۳-۲. تقابل مفاهیم «بر» و «تقوا» با «عیم اثم»، «عدوان» و «معصیت رسول» در سوره مجادله	۶۰
فصل سوم آیه پژوهی در سوره مجادله	۶۷
۱-۳. مفهوم آیه و آیه پژوهی	۶۷
۲-۳. بهره گیری از «آیات بینات» در برداشت از سوره مجادله	۷۰
فصل چهارم برداشت های تحلیلی از سوره مجادله	۸۳
۱-۴. برداشت های سوره شناختی	۸۴
۲-۴. برداشت های نکته وار از رکوع یکم	۹۳
۳-۴. برداشت های نکته وار از رکوع دوم	۱۰۵
۴-۴. برداشت های نکته وار از رکوع سوم: فصل چهارم	۱۱۴
۵-۴. برداشت های نکته وار از رکوع سوم: فصل پنجم	۱۲۴
۶-۴. برداشت های میان رکوعی: رکوع های یکم و دوم	۱۳۵
۷-۴. برداشت های میان رکوعی: رکوع های یکم و سوم	۱۳۷
۸-۴. برداشت های میان رکوعی: رکوع های دوم و سوم	۱۴۰
فصل پنجم رهنمودهای سوره مجادله برای آینده اندیشی	۱۴۷
۱-۵. ادبیات و مفاهیم شکل دهنده به آینده اندیشی و تصمیم سازی در سوره مجادله	۱۴۷
۲-۵. کارهای اصلی برداشت شده از سوره مجادله برای آینده اندیشی و تصمیم سازی	۱۵۳
سخن پایانی	۱۶۳
منابع	۱۶۸

پیش‌گفتار: قرآن قرآن است

خدای یکتا، پیاسر یکتا، کتاب یکتا، آیا این کتاب یکتا نظم دارد؟ آیا نظامی عاقلانه بر پیکره آن حاکم است؟ آیا این کتاب یکتا، یک پیکره واحد است، یا - نعوذ بالله - کَشکولی از وصله‌های پراکنده؟ دو نگرش تأثیرگذار درباره قرآن رایج است: نگرش پیکره واحد و نگرش کَشکولی. اگر نظام‌مندی قرآن و برخورداري آن از پیکره واحد را پذیرفته باشیم، از روبه‌رو شدن با پژوهشگران و معاندان به نگاه کَشکولی به قرآن دارند، شگفت‌زده می‌شویم. برخی از این افراد از ما می‌خواهند که اسحاح و یکپارچگی قرآن را اثبات کنیم. آیا پذیرش این که قرآن نظم دارد، باید اثبات شود؟ با پذیرش این ادعا که قرآن کَشکول است، نیاز به اثبات ندارد؟ نیازی نیست که ما از یکدیگر اثبات بخواهیم. می‌توانیم دو فرض متفاوت در نظر بگیریم که نگرش برخاسته از هر کدام، به تغییر اساسی در رویکرد پژوهش و تغییر چشمگیر در دستاورد پژوهش می‌انجامد.

در این کتاب با اتکاء به باور به این که فرو فرستنده قرآن حکیم است، نظام‌مندی قرآن بدیهی پنداشته شده، یا به بیان منتقدپسند، «فرض» شده است. در نگرش مؤلفان، این که گفته می‌شود که «قرآن قرآن است»، یعنی این ظاهر قرآن که مجموعه‌ای از سوره‌ها و آیه‌ها را شامل می‌شود، نازله‌ای از یک پدیده عظیم‌تر است. در واقع اصل قرآن همان پدیده عظیم در نظر گرفته شده است که این نازله متعلق به آن است. پس قرآن مادی و ملموس، وجهی از آن قرآن فرامادی است که جنس برتر دارد و خوش‌ساختی آن آشکارتر است.

با این باور (یا فرض)، یک سوره از سوره‌های قرآن در کانون توجه این کتاب قرار گرفته است. در ادامه برخی مقدمات ورود به بحث‌های تحلیلی و اصلی سوره مجادله بیان

می‌شود؛ و این که نظام‌مندی قرآن با چه ادبیات و پیشینه‌ای مطرح است؛ و این که چگونه عنوان این کتاب پیرامون سوره مجادله شکل گرفت.

قرآن نظام دارد

عالم هستی نظام دارد. اگر به نظم و نظام‌مندی باور نداشتیم، هیچ گاه از علم و فناوری سخن نمی‌گفتیم. این که یک قاعده به عنوان قانون فیزیک شناخته می‌شود، از همین باورمندی به نظم جهان هستی ناشی شده است. پروردگار هستی، کتابی را نازل کرده است که یکی از کارکردهای ارزشمند آن هدایت بندگان در این جهان نظام‌مند است. پس فکر عجیبی نیست اگر این کتاب نظام‌مند پنداشته شود.

قرآن افزون بر فائده الکتاب، ۱۱۳ سوره دارد. این تقسیم‌بندی و مرزکشی میان بخش‌های قرآن، بدیهی‌ترین تصویر از نظم قرآن است. هر سوره تعدادی آیه دارد. مرزبندی با آیات هم یک تقسیم‌بندی اصل است. با این حال تقسیم‌کردن قرآن به صفحه‌ها یا بخش‌های دیگر، تقسیم‌بندی اصلی بر قرآن نیست. یک تقسیم‌بندی اصیل دیگر، که امروزه کمتر مورد توجه قرار گرفته است، تقسیم‌بندی سوره به «رکوعات» است. برخی سوره‌ها بخش‌بندی فرعی دارند که هر بخش یک «رکوع» نامیده می‌شود. تقسیم‌بندی «سوره-رکوع-آیه» که منسوب به پیامبر اسلام (ص) است، بخشی از نظم ظاهری قرآن را نمایان می‌سازد. لسانی فشارکی و مرادی زنجانی (۱۳۸۰: ۸۷) درباره رکوعات قرآنی چنین گفته‌اند:

«یکی از تقسیمات بسیار اسرارآمیز در قرآن کریم که در میان ما مورد بی‌توجهی و بی‌مهری بسیار قرار گرفته و بسیاری از مسلمانان نسبت به آن بی‌اطلاع‌اند، تقسیم قرآن کریم به ۵۵۵ واحد موضوعی است که تحت تعلیم پیامبر اکرم (ص) انجام شده و از دیرباز به «رکوعات قرآنی» مشهور بوده است؛ به این مناسبت که آن حضرت پس از قرائت سوره حمد در رکعات اول و دوم نمازهای خود، گاه سوره‌ای کوتاه یا نه چندان طولانی و گاه یکی از این واحدهای موضوعی را قرائت می‌کرده و سپس به رکوع رفته‌اند.»

لسانی فشارکی و مرادی زنجانی (۱۳۹۵) در فصل هفتم کتاب خود که به تبیین موضوع رکوعات اختصاص یافته است، از اصطلاح «سوره‌واره» نیز برای بیان رکوعات بهره می‌گیرند. ایشان تقسیم‌بندی رکوعات را متواتر و بی‌نیاز از ارجاع به سند می‌دانند؛ اگرچه برای قرآن و رکوعات آن اسنادی هم موجود است. پژوهش ایشان نشان می‌دهد که تا حدود یک قرن پیش در بلاد مختلف اسلامی و حتی غیر اسلامی، رکوعات تقریباً در تمام نسخه‌های قرآن با درج علامت «ع» مشخص می‌شدند (لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، ۱۳۹۵: ۹۳). لسانی، مرادی یکی از رخدادهای مهم در ترویج بی‌اعتنایی به رکوعات را انتشار «مصحف امین» در مصر در زمانی نزدیک به یک قرن پیش بر شمرده‌اند. در این نسخه که مصحف ملک فاروق می‌نامیده می‌شد، علامت رکوعات به رغم تواتری که بیش از ۱۳ قرن داشت، بدون دلیل موجهی حذف شد (لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، ۱۳۹۵: ۱۰۰). اهمیت رکوعات قرآن فقط محدود به تلاوت واحدهای موضوعی یک سوره نیست. واحدهای موضوعی، به فهم بهتر مضامین سوره کمک می‌کنند. اگرچه می‌توان واحدهایی موضوعی سوره را به شکل‌های دیگری نیز نام نهاد، توجه به رکوعات راهنمای پژوهشگران است.

با وجود دلالت‌های نگرش‌ساز درباره ساختارمندی قرآن، مخالفت‌هایی با این پدیده ابراز می‌شود. برخی پژوهشگران با مطالعه قرآن احساس می‌کنند که یک بخش با بخش دیگر ارتباط معناداری ندارد. این ادراک سبب می‌شود که گمان کنند قرآن مجموعه‌ای از جزایر پراکنده معرفتی است. آنان در درجه اول ضعف و نقص را به قرآن نسبت می‌دهند، نه ذهن خودشان. شاید دلیل اصلی آنان این باشد که با فهمی که از زبان عربی دارند، ارتباط مورد انتظار برقرار نشده است؛ یعنی فهم خودشان از زبان عربی را اصل گرفته‌اند و قرآن را فرع بر آن. غافل از این که می‌توان انگشت اتهام را از قرآن برداشت و به روی خود چرخاند. شاید معناشناسی ما نقص داشته باشد که ارتباط معناداری نیافته‌ایم. این یک انتخاب مهم است؛ تنزیه قرآن یا تنزیه اندیشه‌های خود.

رویکرد پژوهش کنونی، تنزیه قرآن بوده است. بنابراین کل قرآن و هر سوره از آن پیکره‌هایی منسجم در نظر گرفته شده‌اند. با این رویکرد، هر آیه از یک سوره، جایگاهی ویژه در نظم سوره دارد. آیه ابتدایی با آیه انتهایی مرتبط است و هیچ دو آیه‌ای در سوره نیستند که ادعا شود نامربوط هستند. همچنین هر واژه دارای کاربردی دقیق در نظر گرفته می‌شود، به گونه‌ای که هیچ واژه دیگری نتواند جایگزین بهتری برای آن باشد. زبان عربی نقل شده در کتاب‌های ما فرع گرفته می‌شود و اصل بر زبان عربی قرآن گذاشته می‌شود، به طوری که برای فهم زبان قرآن تلاش می‌شود. در این صورت، پژوهشگر در محضر قرآن تلمذ می‌کند تا زبان و بیان قرآن را درک کند، نه این که قرآن را وادار به سخنرانی بر پایه ادبیات و علوم حوزی بکند.

سوره مجادله، نقشه‌ای از مجادله بین حامیان و معارضان حکمرانی الهی

در توضیح این که سوره مجادله چه ارتباطی به حکمرانی و آینده‌اندیشی^۱ دارد، به مطالعه سوره دعوت می‌شود. به عنوان مقدمه می‌توان گفت که موضوع سوره مجادله، «مجادله» است؛ مجادله‌ای که جبهه جتمایی دارد و هسته اصلی آن «کشمکش حکمرانی» است. تنها آیه‌ای که در آن فعل مجادله تصریح شده است، آیه یکم سوره و در جریان مجادله یکی از مسلمانان مدینه با پیامبر است. او با «العه کل سوره مشخص می‌شود که این مجادله بخشی از یک پازل بزرگتر است و در کشمکش حکمرانی ریشه دارد. از منظر این سوره می‌توان درباره کشمکش میان طرفداران حکمرانی الهی و غیر الهی و نسخه‌های رفتار پسندیده و ناپسند آن بحث کرد.

شاید پرسیده شود که آیا یک سوره نسبتاً کوچک با ۲۲ آیه، این اندازه ظرفیت دارد که نقشه‌ای از مجادله حامیان و معارضان حکمرانی الهی ارائه کند؟ یک پاسخ جذاب، دعوت

۱. شایان توجه است که برخلاف واژه مجادله، واژه‌های آینده‌نگری، آینده‌اندیشی و حکمرانی، واژه‌های اصلی سوره نیستند. در این کتاب منظور از آینده‌اندیشی، شیوه کلی اندیشیدن به آینده است؛ اما آینده‌نگری به فعالیت روش‌مند و هدف‌مند در حوزه آینده‌اندیشی اشاره دارد. واژه حکمرانی نیز به چارچوب‌سازی و نسخه‌پیچی برای جامعه اشاره دارد که با واژه‌های حکم، حکمت و استحکام ارتباط دارد. واژه‌های نزدیک به معنای حکمرانی کم نیستند، اما در این کتاب اصالت با مفاهیم است و واژه‌ها ظرف‌هایی برای نمایندگی مفاهیم و واژگان اصیل هستند.

از اهل تفکر و تحقیق به کاوش در معدن علم قرآن است. قرآن ساختار و مفاهیم شگفت‌انگیزی دارد که هر چه پرسش‌های عمیق‌تری پرسیده شود، پاسخ‌های عمیق‌تری نیز مورد انتظار خواهد بود. یکی از اصول مهم برای تقویت برداشت‌های عمیق‌تر و جزئی‌تر، منسجم دیدن سوره و کل قرآن است. هنگامی که ارتباط میان اجزاء سوره مفروض باشد، می‌توان از همه اجزاء برای فهم بهتر یک جزء دیگر بهره گرفت.

سوره مجادله، دریچه‌ای به روی آینده‌اندیشی بر پایه «برنامه خدا»

ادیان توحیدی دلالت‌های بسیاری دارند که تأیید کند خدا برای آفریدگانش برنامه دارد. گاه به فهم کلی این برنامه در اندازه باور به دو مقطع آغاز آفرینش و آخرت اکتفا می‌شود. گاه نیز انسان‌ها برای فهم بریت بیشتر این برنامه و اختیارات خود در آن تلاش می‌کنند. این کتاب از سوره مجادله برای تبیین آینده‌اندیشی بر پایه «برنامه خدا» کمک می‌گیرد. پیش از بیان نکات سوره مجادله، بر این حوزه، باید به تعریف آینده‌اندیشی پرداخت. مقصود از آینده‌اندیشی، سبک اندیشیدن به آینده است. بعضی انسان‌ها آینده را غیر قابل فهم می‌دانند، برخی محکوم به جبر و گروهی متأثر از اختیار انسان. سبک‌های متنوعی برای اندیشیدن به آینده متصور است. بنابراین سبک واحدی برای آینده‌اندیشی وجود ندارد. آینده‌اندیشی واژه‌ای نسبتاً آزاد است و به هیچ رشته علمی یا فعالیت حرفه‌ای اختصاص نیافته است. اما برای مثال، آینده‌نگری فعالیتی تخصصی‌تر دی‌می‌شود که می‌تواند آموزش داده شود و روش‌هایی داشته باشد. در حالی که عموم انسان‌ها بهره‌مندان از آینده‌اندیشی هستند، همه آن‌ها آینده‌نگر دانسته نمی‌شوند. یک واژه مهم دیگر آینده‌پژوهی است که به یک رشته دانشگاهی نسبت داده شده است. هر آینده‌نگری آینده‌پژوهی نیست، چون آینده‌پژوهی رشته‌ای است که همه انواع آینده‌نگری را اعتبار نمی‌بخشد.

با این توصیف، هنگامی که بخواهیم رویکرد جدیدی نسبت به «آینده» مطرح کنیم، بهتر است وارد قلمرو یک رشته دانشگاهی یا فعالیت حرفه‌ای نشویم تا درگیری غیر ضروری با اندیشمندان آن رشته‌ها ایجاد نکنیم. از این رو در نوشتار پیش رو، سبکی از آینده‌اندیشی با

کمک سوره مجادله توصیف شده است، تا بتواند پایه‌ای مقاوم برای بنیان‌نهادن الگوهای جدید آینده‌نگری و آینده‌پژوهی باشد.

درباره ارتباط سوره مجادله با آینده‌اندیشی باید توجه داشت که آینده‌اندیشی با حکمرانی ارتباط محکمی دارد. هیچ حکومتی بدون آینده‌اندیشی حرفه‌ای نمی‌تواند ادعای اتخاذ تصمیم‌های مؤثر را داشته باشد. هیچ کشمکش و نبردی بدون آینده‌نگری تداوم نمی‌یابد، چرا که جامعه محروم از آینده‌نگری خیلی زود مغلوب خواهد شد. اساساً عالی‌ترین سطح آینده‌اندیشی، آینده‌اندیشی برای نظام‌های حاکمیتی و فضاها رقابتی است.

این استلال بسیار نکته‌ای مهم‌تر قابل تکمیل است. می‌توان از سوره مجادله برای بیان چند مفهوم اساسی درباره «نامه خدا» کمک گرفت. سوره مجادله سوره‌ای است که با وجود حجم نسبتاً کم، به «ماهیه» خاص آینده‌اندیشی قرآنی (شامل سنت، وعده و آیه) به شکل مستقیم اشاره دارد؛ و به تبیین موانع کنونی و مقطع پیش رو از برنامه خدا پرداخته است. در آیه ۲۱ از سوره مجادله، وعده غیبه الهی و رسولانش بیان شده است؛ که در ادامه نشان داده می‌شود با برنامه ظهور حضرت مهدی (عج) و زمانه کنونی زندگی بشر در ارتباط است.

پیش از آغاز بحث تحلیلی درباره سوره و در سطح بنیادین پیش‌گفتار، تأکید می‌شود که نباید قرآن را دست کم بگیریم. قرآن قرآن است. آفریده‌ای از آفریدگان آفریدگار جهان هستی است. قرآن هم نظام دارد. در این نظام هر چیزی در جای خود قرار گرفته که باید قرار می‌گرفته است. هر سوره از قرآن نیز نظم خاص خود را دارد. هر سوره هر چند کوچک هم باشد، به تصویری بزرگ از جهان هستی اشاره دارد. اگر ادراک ما از قرآن و اجزاء آن، به جای همخوانی و همراهی مفاهیم، به تعارض ظاهری انجامید، در درجه اول به دیدگاه خود شک می‌کنیم، نه بیان قرآن. این شکل از رجوع به قرآن، نتیجه متفاوتی به دست می‌دهد. امید است که مخاطبان در پایان مطالعه این کتاب، حتی اگر با هیچ یک از یافته‌ها

هم موافق نبودند، دیدگاهی متفاوت را دریابند و در پژوهش‌های علوم اسلامی افقی نو را فراروی خود ببینند.

پیشینه تألیف این کتاب

این کتاب دستاورد پژوهشی است که با هدف آشنایی با ساختار سوره مجادله و برداشت رهنمودهای آینده‌اندیشی از آن و بر اساس باور به نظام‌مندی قرآن اجرا شده است. پژوهشی که در آن از آرای مفسران بهره گرفته شده و بازخورگیری از جمعی از پژوهشگران را در دستور کار داشته است. پژوهش یادشده، در مسیر تألیف رساله دکتری با عنوان «تدوین چارچوب شناختی-هنجاری آینده‌اندیشی بر پایه معارف و مفاهیم قرآنی» انجام شده و از پشتیبانی استاد راهنما، مشاور و داور رساله بهره برده است. جا دارد از آقای دکتر محمدعلی لسانی، مشاور کی‌حداگانه تقدیر شود که در جایگاه استاد مشاور رساله، با فراز و فرود برداشت‌های قرآنی همراه شد و به غنای پژوهش افزودند.

یکی از رخدادهای تأثیرگذار بر مسیر این پژوهش، انتشار کتاب «تفسیر سوره مجادله» مقام معظم رهبری بود. پس از این که مطالعات اصلی سوره مجادله انجام و نسخه اولیه برون‌داد پژوهش آماده شد، پژوهشگران با آن کتاب رزشمند روبه‌رو شدند. نکته جالب توجه این است که کتاب یادشده، از مجموعه سخنرانی‌های مقام معظم رهبری در زمانی حدود سی سال پیش از انتشار کتاب به دست آمده بود. این کتاب نخستین کتاب تفسیر منسوب به آیت‌الله خامنه‌ای بود که در بازار یافت می‌شد. این تقابل سبب‌انگیز، فرصتی ایجاد کرد که یافته‌های پژوهش به دیدگاه مقام معظم رهبری هم عرضه شود. آن‌گونه که ایشان در اولین سخنرانی از آن جلسات اشاره داشته‌اند، روش ایشان در تفسیر سوره مجادله «یک ترجمه‌ای است که در کنارش یک مقدار توضیح هم وجود دارد؛ ترجمه و توضیح است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱۷). از این رو انتظار نمی‌رفت که چند جلسه سخنرانی جایگزین مطالعات عمیق‌تر باشد. با این حال، مرووری بر نوع نگاه ایشان به مفاهیم سوره مجادله، به اصلاح دیدگاه و تقویت برداشت‌ها در پژوهش کنونی کمک کرد.